Въведение в социалистическия реализъм

Публикувано от **Simonsita** на **13.05.2010**

Въведение в социалистическия реализъм

За първи път терминът социалистически реализъм се лансира публично на 23 май 1932 г. в „Литературная газета“ в началото на един от централните за тоталитарната съветска държава културно-идеологически проекти – унифицирането на различните художествени течения в единна естетическа доктрина и концентрацията на всички „признати“ автори на художествени произведения в един творчески съюз. Появата на словосъчетанието социалистически реализъм и неговото налагане се случва под пряката диктовка на дискурса на властта. Не е случайно, че само месец преди това – на 23 април 1932 г. – е оповестено постановлението на ЦК на ВКП (б) „За преустройството на литературно-художествените организации“, с което се закриват всички асоциации на литераторите, за да се пренасочат в общ Съюз на съветските писатели.

През следващите две години Сталин провежда срещи с водещите съветски писатели, на които около новия термин и новите задачи пред литературата се водят тежки дискусии и дружески разговори, пускат се двусмислени шеги, рецитират се стихове и откъснтяват реплики, някои от които се превръщат в крилати фрази, влетели право във фонда на соцреалистическата естетика.

Победата на термина се състоява окончателно през 1934 г., когато на Първия Всесъюзен конгрес на съветските писатели социалистическият реализъм е утвърден като тотален творчески метод – общ за всички членове на съюза и водещ за цялата съветска литература. Така още във възникването си соцреализмът съчетава в себе си институционалните гаранции на своята хегемония.

Оттогава до края на 50-те години на XX век под този термин се разпространява доктрина, която се налага като централна и единствена в множество европейски литератури, а в други – регистрира по-видимо или едва забележимо присъствие, но в крайна сметка има гарантирано тотално надмощие върху териториите на държавите от Източна Европа, попаднали под пряко съветско влияние и установили еднопартийна тоталитарна диктатура. В Западна Европа и Америка соцреализмът понякога пресилено, понякога колебливо се разпознава в творчеството на автори, свързани с местните комунистически партии, използвани от пропагандата на изток от „желязната завеса“ като доказателство за жизнеността и универсалността на „метода“.

В края на 80-те и началото на 90-те години социалистическият реализъм се срива почти толкова

внезапно колкото и гарантиращата хегемонията му международна комунистическа система. Така не само на Запад, но и на Изток се откриват възможности за неговото аналитично историзиране.

След 1990 г. се очертават няколко подхода в отношението към социалистическия реализъм.

На равнището на литературната публицистика и мемоаристика соцреализмът се обявява за „лоша литература“ и дори за не-литература, която не заслужава вниманието на посттоталитарните читатели. В най-добрия случай към доскоро „единния метод“ отношението е насмешливо и саркастично, защото се свързва с представата за непълноценно изкуство – прекалено масов кич, практикуван от „слаби“ автори.

На равнището на негативното определяне социалистическият реализъм никога не е съществувал, т.е. онова, което са наричали по този начин, не е било „реализъм“ (защото всъщност представя една идеологически форматирана мито-утопическа реалност), нито е било „социалистическо“ (защото е политестетически конструкт на една тоталитарна пропаганда). Тук най-ефектно продължава да звучи определението на Андрей Синявски: „Полукласическо полуизкуство, не съвсем социалистическо и съвсем не реализъм.“

На равнището на действащото изкуство соцреализмът се възприема като фонд от артефакти и езиков резервоар, от които проявилият се през 80-те и 90-те години соц-арт черпи материал за своите нови инсталации и карнавални текстови практики.

На равнището на носталгията по комунизма и по неговата култура соцреализмът си остава единствено правилен метод, чрез който се създава изкуството на онеправданите. Привържениците на този подход обикновено изтеглят говоренето за социалистическия реализъм към времето преди той да стане официална държавно-естетическа доктрина и го отнасят предимно към проявите на революционната култура и левия авангард или акцентират, че това е все пак „реализъм“, като неглижират думата „социалистически“.

На равнището на нормативната естетика и литературната теория анализите на соцреализма фаворизират ролята на дискурса на властта, който се оказва съвръхавтор на всеки соцреалистически текст. Според Евгений Добренко, соцреализмът е „пространство за среща между езика и властта, а в границите на превращението – метафора на властта“, той е „езиков организъм, живеещ свой живот“, характерен с „отсъствие на стил, зададено от отсъствието на самия автор“, защото „единственият творец на соцреалистическия текст е властта“. Тези заключения обаче предизвикват въпрос: Възможна ли е изобщо поява на почерк (почерк в бартовския смисъл на думата – като „морал на формата, избор на социалното пространство, в което писателят решава да разположи Природата на своя език“) в границите на соцреализма? И друг въпрос: Само соцреализъм ли произвежда властта в литературата на СССР или в литературата на НРБ? И трети въпрос: Всичко ли е соцреалистическо в един текст на соцреализма? Например все по-честото разминаване при срещите между езика и властта след 60-те години на XX век в българската

литература се превръща в източник на постоянно колебание къде точно преминават границите на социалистическия реализъм.

На равнището на литературната история остават сериозни питания около границите на соцреализма както в полето на една национална литература, така и в рамките на творчеството, свързвано с едно авторско име. Какво се случва със соцреализма след смъртта на Сталин през 1953 г.? Или след 1956 г.? През 60-те? А през 70-те и особено през 80-те години? Дали с приключването на класическия тоталитаризъм можем с основание да твърдим, че и социалистическият реализъм губи ясните си определители?

Дали „невинните“ текстове извън строгия тематичен обхват на соцреализма наистина нямат нищо общо с доминиращата политико-естетическа доктрина в Народната република? Не сме ли свидетели на особена мимикрия на соцреализма от 60-те години насетне? Нима сред авторите на соцреалистически текстове няма такива, които са създали и други произведения, заради които трябва да се извършват внимателни разграничения вътре в рамките на едно индивидуално творчество? Как се отнасят един към друг сборниците на Йордан Радичков „Барутен буквар“ и „Свирепо настроение“? Как аналитично да обезопасим напрежението между някои строфи от дебютните стихотворения на Константин Павлов и текстовете от втората му книга „Стихове“? А къде се пресичат литературоведското изследване на соцреализма и антропологическите разрези на комунистическото общество? Иначе казано, дали има връзка между романа в пет части „Обикновени хора“ и баснословните хонорари, получавани от Георги Караславов за всеки написан от него текст? Дали пастърмата от месокомбината в Ловеч, подарена на Никола Фурнаджиев през 60-те години, не компенсира не само стокови, но и ценностни дефицити? Дали можем достоверно да прочетем „Сбогом на авангарда“ от Любомир Левчев през документите за разходите за ток, отопление и телефон във вилата му, изцяло поети от УБО?

Въпросите могат да бъдат все повече и все по-трудно обходими в своята конкретност. Преди който и да било да се осмели да даде конкретни отговори, нека да поставим проблема за социалистическия реализъм в полето на една по-широка литературна археология – да го мислим в режима на употребите на литературата. Защото именно чрез разнородните форми на употреба на текстовете соцреализмът се подлага на нееднозначни преображения, които не винаги можем да обясним с диктата на дискурса на властта. Социалистическото всекидневие, литературният бит, езиковото поведение, конкретният литературен текст, биографичният разказ попадат в различни политестетически контексти, които формират соцреалистичността на авторското име или на литературната творба. Между властта и езика започва да скита почеркът и понякога той – почеркът – се проявява като избор, който надмогва контекста на доктрината. Така – в играта между език и власт – се появява алтернативна на соцреализма литература. И тук е предизвикателството: да се опишат сложните сцепления и разграничения между соцреализма и неговите алтернативи. Но това – на друго място.

Основи на социалистическия реализъм: първи съветски хроники

В началото на концептуализацията на соцреализма традиционно се поставя статията на Ленин от 1905 г. „Партийна организация и партийна литература“, където водачът на пролетарската революция чертае най-неотложните задачи: „Социалистическият пролетариат трябва да издигне принципа на партийната литература(…) В какво се състои този принцип на партийната литература? Не само в това, че за социалистическия пролетариат литературното дело не може да бъде средство за печалба на отделни лица или групи, то не може да бъде изобщо индивидуална работа, независима от общото пролетарско дело. Долу безпартийните литератори! Долу литераторите свръхчовеци! Литературната работа трябва да стане част от общопролетарското дело, „колелце и винтче“ на един единен, огромен социалдемократически механизъм, привеждан в движение от целия съзнателен авангард на цялата работническа класа.(…) Вестниците трябва да станат органи на различните партийни организации. Литераторите трябва непременно да влязат в партийните организации. Издателствата и складовете, магазините и читалните, библиотеките и разните търговци с книги – всичко това трябва да стане партийно подотчетно.“

Принципът на партийността, изведен от тези думи на Ленин, остава неизменен фундамент на социалистическия реализъм до края на 80-те години. Така се проектира отнемането на автономията на литературата от страна на политиката, осъществено по-късно с победата на тоталитарната революция. От партизирането до одържавяването на литературата остава един декрет разстояние. Все пак това разстояние не е изминато веднага след 1917 г. Продължително време болшевишката партия допуска известна конкуренция между писателските възгледи и групи.

В тези процеси главна остава ролята на Вожда, под чието пряко идейно наставничество и организационно ръководство се осъществяват изведените в постановлението задачи.

От московските срещи на Сталин със съветските литератори в началото на 30-те до варненските срещи на Живков с членовете на българския писателски съюз през 80-те години основна форма на диктовка и намеса на дискурса на властта в литературата е срещата на Вожда (или на Генералния секретар) с писателите. Тази среща може да приема различни формати – разговор в домашна обстановка, дружеска беседа, банкет, разговор по телефона, ловен излет, привикване в кабинета на Вожда, среща в Съюза на писателите, реч на събрание или конференция, прием по време на летните отпуски на Генералния секретар и писателите и т.н. Във всички случаи обаче непосредственият контакт и живото общуване, допитването на писателите до Вожда и неговите преки наставления представляват ядрото на най-важната комуникативна ситуация в системата на соцреализма.

Обобщавайки основните принципи на соцреализма, можем да ги йерархизираме според продължителността на тяхната доминация в комунистическото общество:

1. Партийност. Този принцип гарантира върховенството на дискурса на властта и прилагането на

класовия подход както в изграждането на сюжетните схеми и персонажната система във всяко произведение, така и в социално-биографичното конструиране на авторския контекст от соцреалистическата критика.

2. Народност. Принципът има две остриета. Едното носи на върха си изискванията за яснота и достъпност на литературните текстове, а другото пронизва всички тематични кръгове на соцреализма, за да възвести устойчивото присъствие на т.нар. „синтетични образи“ – партизанските отряди, работническите колективи, общността на комунистите, целият народ.

3. Героичност. Чрез този принцип се набавят и структурират присъствия в пантеона на соцреализма: герои-революционери, герои-партизани, герои-бойци във войните, деца-герои, трудови герои, герои-разузнавачи, герои-граничари и т.н. Принципът се допълва от специфичната монументалност и епизация на изображенията, от въвеждане на героически сюжети и модели.

4. Исторически оптимизъм. Този принцип осигурява хоризонта на „светлото бъдеще“, в който се оглежда всяка настояща реалност. Той проектира концепта за „действителността в развитие“, постулиран още от съчинителите на термина Сталин, Луначарски и Горки.

5. Социалистически хуманизъм. Най-късно въведеният принцип в доктрината, свързан с периода след началото на „студената война“, когато „двете системи“ се надпреварват и в доказването една на друга на своята хуманност. В същността си този принцип представлява сложна редакция на принципа на класовия подход. Той възприема личността като пряк продукт на обществото. Вижда ценнността на човека и човешкия живот през телеологията на „по-прогресивния“ обществен строй – социализма.

Български хроники и употреби

Съветският произход не отменя българските особености при налагането и употребите на социалистическия реализъм в периода на НРБ.

Израснал върху литературно-идеологическата основа на левия авангард (персонифициран от Гео Милев, Ламар, Николай Марангозов и др.), лявата класика (колебливо разпознаваема в Димитър Полянов, Христо Смирненски, Никола Вапцаров и др.) и пролетарската литература от 30-те години (с нейните класицистични елементи в творчеството на Христо Радевски, Младен Исаев и др.) българският соцреализъм възниква като колониално изкуство, пряко повлияно от метрополията (СССР и съветската литература). До 1946 г. дискурсът на властта в българския соцреализъм е екс-центричен – той е в Москва, където се намират и Сталин, и Георги Димитров. Едва завръщането на Димитров в София донякъде балансира сигналите на властта към литературата. Но като цяло принципът на партийността остава двусмислено проявен, защото Партията е и българска (БРП (к), БКП), и съветска (ВКП (б), КПСС), а Вождът е и „бащата на народите“ (Сталин), и „роднят вожд и учител“ (Димитров).

Затова соцреализмът в българската литература като колониална доктрина предполага и сдвояването на своите основополагащи документи. Сборникът „Партията и литературата“ (1961) емблематизира това сдвояване чрез обособяването в два дяла на „статии и документи“ на двете партии (БКП и КПСС), които обаче заглавието слива в една Партия. Това е своеобразният критико-естетически канон на соцреализма, генеалогически мотивиран – от Ленин и Димитър Благоев до Хрушчов и Живков.

Пристигането на Георги Димитров от СССР през 1946-а като че ли изцяло въвлича литературата в силовото поле на партията и държавата. Писателите започват да се включват във всички политически акции – и като автори на текстове, и като публични фигури.

През 1947 г. се състоява тоталната разправа с всякаква опозиция на БРП (к) и на доминирания от нея Отечествен фронт. Спрени са всички опозиционни вестници. Одържавени са всички частни издателства и печатници. Разпространяват се първите списъци със „забранена литература“. Чрез поредица от репресивни мерки всички потенциално алтернативни на соцреализма литературни практики и тенденции са лишени от институционна база.

Привидното „съревнование“ между методите и тенденциите приключва официално през декември 1948 г., когато на Петия конгрес на БКП е приета резолюцията „По марксистко-ленинската просвета и борбата на идеологическия фронт“, където социалистическият реализъм е обявен за „единствено правилния метод на художествено творчество“.

В етапа между септември 1944 и декември 1948 г. приключва преструктурирането на литературното поле в Народната република, което за продължително време изгубва своята автономия, остава пронизано от еднопартийна политика, гарантираща естетико-идеологическия си контрол чрез доктрината на социалистическия реализъм.

Реформирането на соцреализма. Българският случай

След средата на 50-те години частичната либерализация на режимите в народните и съветските републики предизвиква нови художествени търсения, разколебаващи някои от основните принципи и правила на соцреализма. В българската литература оттогава могат да се открояят две общи тенденции, които по същество сериозно реформират доктрината, без обаче да я поставят под въпрос.

Първата тенденция засяга предимно лириката и се емблематизира с колективната фигура на т. нар. априлско поколение. Чрез част от представителите му социалистическият реализъм отново се връща към примера на левия авангард и част от лявата класика (най-вече „разговорната стилистика“ на Вапцаров).

В същото време се усилва друга особена ретро-тенденция, според която се реабилитират избрани

литературни традиции и отделни техни представители. Започват да се публикуват книги на Атанас Далчев и Александър Вутимски, а поети като Иван Пейчев започват да пишат елегичната си любовна лирика, като че ли „извън времето“, вгледана в самата бавна вечност. През 60-те в България се реабилитират „националните особености“ на литературата – предимно чрез жанровете на разказа и на романа.

През 70-те години вече не е новост да се говори за „стилово богатство“ и за „национална специфика“ на социалистическия реализъм. В СССР се лансират хипотези за три и повече „стилови течения“ в рамките на метода, като например „лирико-романтическо, конкретно-аналитично и течение, използващо разнообразните средства на условността“. Но като заклинателна формулировка звучат думите на Дмитрий Марков от 1878 г.: „Методът на нашата художествена култура не може мирно да съжителствува с други методи и направления, противостоящи му по идейно-философска насоченост. Ние сме против идеологическия плурализъм и, следователно, против множествеността на методите.“

Именно през 70-те години се наблюдават крайно противоречиви усилия доктрината да се справи с нарастващия брой произведения, непобиращи се в матрицата на соцреалистическата доктрина. Това предизвиква и дискусионни напрежения, защото прякото влияние на дискурса на властта не позволява естественото самообновяване на „метода“ чрез инструментите на художествения опит и критическия дебат, а постоянното му пренастройване според указанията на вожда и еднопартийната машина. Дискусиите през 70-те години по проблемите на социалистическия реализъм всъщност демонстрират объркването на доктриналната критика кои текстове да припознае като „соцреалистически“ и очакването на арбитража на властта, която единствена може да осъществи акта на припознаването.

Всички почерци, които не оспорват открито доминацията на соцреализма, критиката е склонна да ги усвои чрез разширяване на стилистичните регистри на „единния метод“, чрез въвличането на почерците в традиционните политически коректни тематични кръгове (например т.нар. патриотична тема), чрез включване на авторите им в утвърдените социални йерархии (чрез членство в СБП, в БКП или просто „настаняване на работа“). Теорията на социалистическия реализъм се опитва да догони промените от 60-те години и да се проектира върху новите текстови практики. Както внимателно забелязва Иван Радев в предговора си към сборника „Литературните погроми“ (2001), „тактиката на властващите“ започва да не залага на дамгосването на „станалите вече факт неприемливи от идеологическа гледна точка книги“, а обратно – „някои от тях по соломоновски биваха благославяни от авторитетна доверена личност и така превръщани в „наши“.“

Към края на Народната република соцреалистическата критика е принудена компромисно да признава множество алтернативни на своята доктрина почерци и езикови поведения, като ги припознава за „неделима част от метода“.

Така през 80-те вече се забелязват знаците (произведения от настоящето, но и от близкото

минало), които очертават контурите на една алтернативна литература, а с появата на самиздата и неформалните литературни групи и университетски семинари възникват елементите на алтернативна литературна публичност.

По същото време обаче новата културна политика на Людмила Живкова, съчетаваща едновременно пищно заявяване на колективната българска идентичност чрез амбициозното честване на 1300-годишнината на българската държава и отваряне към избрани кръгове на Запад и трети страни като Индия и Мексико, отключва особено след смъртта на дъщерята на диктатора Живков енергиите на държавния национализъм. С разгръщането на възродителния процес в НРБ след 1985 г. се радикализират употребите на националистическите ресурси на комунистическата идеология и се преформулира т. нар. патриотична тема в доктрината на соцреализма.

Като цяло обаче през 70-те и 80-те години на XX век отделни лирически и белетристични почерци все по-свободно се движат в пространството между езика и властта. Част от тях изцяло избират езика и по този начин извършват алтернативни на соцреализма текстови практики. Други лавират в сложния избор между езика и властта, разпилявайки авторския си образ в повече или по-малко различаващи се едно от друго произведения. Точно с фиксирането на тази точка на разцепване между идеологически и частен език, между официозен соцреализъм и алтернативна публичност, днес могат да започнат две амбициозни литературноисторически реконструкции: структуриране на българския соцреалистически канон, от една страна, и на алтернативния канон, от друга – двете крила на общия гардероб на литературата на НРБ. Време е да разтворим крилата.

Powered by
Bukvar.bg
© 2010-2024